

Članak za časopis HISTRIA ANTIQUA
povodom 40. godišnjice rada prof.dr.sc. Vesne Girardi Jurkić

Prof.dr.sc. Mladen Obad Šćitaroci
Doc.dr.sc. Bojana Bojanić Obad Šćitaroci

EUROPSKE VRIJEDNOSTI HRVATSKOGA PERIVOJNOG NASLIJEĐA

Ključne riječi

- Hrvatska - *Croatia*
- perivoji - *Parks and gardens*
- perivojno/pejsažno naslijeđe - *Landscape heritage*
- povijesni perivoji – *Historic parks and gardens*
- zaštita i obnova povijesnih perivoja – *Protection and renovation of parks and gardens*

Sadržaj

1. Uvod
2. Europske vrijednosti povijesnih perivoja u Hrvatskoj
 - Hrvatski doprinos renesansnoj perivojnoj arhitekturi
 - Posebnosti hrvatske barokne perivojne arhitekture
 - Perivojna kultura hrvatskih dvoraca
 - Javni perivoji hrvatskih gradova u ozračju europskoga gradograditeljstva 19. stoljeća
3. Dubrovački renesansni perivoji ljetnikovaca
4. Perivoj Maksimir
5. Perivoji hrvatskih dvoraca
6. Javni gradski perivoji hrvatskih gradova
 - Perivoji na gradskim utvrđenjima
 - Lenucijeva perivojna potkova u Zagrebu
 - Lječilišni perivoji
7. Zaključak
8. Bilješke
9. Literatura

1. UVOD

Povijest perivojne arhitekture Hrvatske razvija se istodobno s europskom. Nastaju vrijedna i prepoznatljiva perivojna ostvarenja, koja dokumentirano možemo pratiti od kasnoga srednjega vijeka na temelju pisanih i grafičkih izvora i ostataka *in situ*. Posebice vrijednim sačuvanim povijesnim perivojima u Hrvatskoj smatramo: srednjovjekovne klaustarske vrtove, renesansne perivoje dubrovačkih ljetnikovaca (15.-17. st.), barokne i pejzažne perivoje dvoraca sjeverne Hrvatske (17.-20. st.), te javne gradske perivoje u velikim i malim gradovima (od kraja 18. do početka 20. st.). Najvrjednije perivojno naslijeđe, koje posjeduje europsku i svjetsku prepoznatljivost, jesu dubrovački renesansni perivoji ljetnikovaca i perivoj Maksimir u Zagrebu. Dok je Maksimir u razmjerno dobrom stanju, dubrovački perivoji su zapušteni i većim dijelom uništeni. Svim povijesnim perivojima u Hrvatskoj prijeko je potrebna puno veća skrb i neprekidno održavanje, te sustavna provedba obnove.

Ovim se radom želi ukazati na najvrjednije perivojno naslijeđe Hrvatske čija vrijednost i posebnost nadilazi nacionalne okvire. Ono svojom izvornom idejom, vremenom nastanka i aktualnošću svoga doba pokazuje europsku prepoznatljivost i svojevrsnu autohtonost.¹ Perivojno naslijeđe u svijetu smatra se turističkom atrakcijom pa ono pridonosi gospodarskom razvoju zemalja, gradova i lokalne zajednice. Takvo shvaćanje povijesnih vrtova i perivoja u Hrvatskoj treba uspostaviti – ne samo zbog naslijeđenih vrijednosti i naraštaja koji su ih osmislili i izveli, nego zbog nas samih kao dokaze nacionalne opstojnosti i identiteta, te naše kreativnosti i znanja.

2. EUROPSKE VRIJEDNOSTI POVIJESNIH PERIVOJA U HRVATSKOJ

Hrvatski perivoji nisu u svijetu dovoljno poznati pa ih valja stalno promovirati objavom u uglednim svjetskim časopisima, enciklopedijama i knjigama da bi bili prepoznatljivi i vidljivi na europskoj i svjetskoj perivojnoj karti.² Stoga se želi ukazati na one hrvatske perivoje i pojedince koji su, vrlo rano i istodobno kada i u Europi, promovirali nove ideje perivojne arhitekture. Cilj je potaknuti daljnje istraživanje hrvatskoga doprinosa perivojnoj arhitekturi Europe, ali i izvući hrvatske povijesne perivoje iz anonimnosti.

Hrvatska nema velike raskošne kraljevske perivoje poput mnogih europskih zemalja, ali ima višestoljetni kontinuitet perivojne arhitekture s brojnim manjim perivojima, često prepoznatljiva izgleda prilagođena ambijentu i mjerilu prostora. Usporedba s europskim perivojima moguća je prema različitim kriterijima. Istražuje se usporedba umjetničkih i oblikovnih vrijednosti perivoja, doba njihova nastanka, veličina (površina) te postojanje urbanističkoga koncepta kojega je perivoj sastavni dio.

S umjetničkoga gledišta samo je nekoliko hrvatskih primjera koji su ravnopravno usporedivi s europskim perivojima. To su ponajprije javni gradski perivoj *Maksimir* u Zagrebu, *Lenucijeva perivojna potkova* u Zagrebu (potez javnih perivoja i perivojnih trgova), lječilišni perivoj u Lipiku (Slavonija) te pejzažno-vrtni grad Opatija na Kvarneru.

Zanimljiva je usporedba perivoja prema veličini (površini), te posebno usporedba veličine u odnosu na površinu grada i broj stanovnika. Tako je primjerice perivoj Maksimir u doba nastanka (sredina 19. st.) s perivojnom šumom zauzimao površinu od 400 hektara, što je otprilike polovica Bulonjske šume u Parizu ili dvostruko veća površina od londonskoga Regent's Parka. Bila je to golema površina u odnosu na tada vrlo malen grad Zagreb koji je sredinom 19. stoljeća imao nepunih 15.000 stanovnika (Pariz je 1846. g. imao više od milijun stanovnika, a London je 1841. imao 2,235.000 stanovnika).

Posebice su zanimljivi rezultati usporedbe godina nastajanja javnih perivoja u hrvatskim i europskim gradovima. Promatrani su javni perivoji u gradovima od početka 18. do početka 20. stoljeća, kada se rađala i sazrijevala ideja o javnim perivojnim prostorima u europskim gradovima. Ideje o podizanju i uređenju javnih perivoja u hrvatskim gradovima rađale su se

istodobno, ili tek s neznatnim zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Nakon početne ideje i prvotne izvedbe često se posustajalo jer je trebalo mukotrpno i svakodnevno iz godine u godinu održavati perivoje te za to odvajati znatan novac. Još u doba Habsburške Monarhije perivoji su se njegovali, a onda su nakon Prvoga svjetskog rata perivoji počeli propadati. Tijekom 20. stoljeća mnogi su preoblikovani te tako izgubili izvorni izgled. Krajem 20. stoljeća započela je njihova obnova uvažavajući povijesna obilježja.

HRVATSKI DOPRINOS RENESANSNOJ PERIVOJNOJ ARHITEKTURI

Na području Dubrovnika u renesansno doba (15.-16. st.) nastaje specifičan tip perivojne arhitekture renesanse. Premda je dubrovački perivoj nastao pod utjecajem talijanske renesansne umjetnosti on nije kopija talijanskih perivoja, već autohtona inačica europske renesansne perivojne arhitekture. Dubrovački je renesansni perivoj rezultat isprepletanja talijanskih renesansnih ideja sa specifičnim povijesnim, kulturnim, socijalnim i prirodnim obilježjima svojstvenih dubrovačkom području. Tu autohtonost možemo smatrati posebnim hrvatskim doprinosom europskoj perivojnoj umjetnosti.

POSEBNOSTI HRVATSKE BAROKNE PERIVOJNE ARHITEKTURE

Za razliku od brojnih i vrijednih baroknih arhitektonskih i urbanističkih ostvarenja u Hrvatskoj (dvorci, palače, crkve, kapele, novi barokni gradovi, urbane preobrazbe brojnih srednjovjekovno-renesansnih gradova) baroknih perivoja je bilo najmanje, a zbog njihove krhkosti i nedovršenosti malo ih se sačuvalo. Perivoj Maksimir u Zagrebu (barokna etapa 1787.-1794.), perivoji dvoraca u Valpovu i Gornjoj Bistri, biskupski perivoj u Vlačkoj ulici u Zagrebu i lječilišni perivoj u Stubičkim Toplicama najvrjednija su barokna ostvarenja perivojne arhitekture u Hrvatskoj.

Zbog nesigurnih političkih prilika nakon Turskih ratova malo je bilo izvedenih baroknih perivoja. Usprkos tome nove europske barokno-prosvjetiteljske ideje brzo su doprle u Hrvatsku i našle promotore tih ideja. Zagrebački Maksimir svakako je najveći vizionarski perivojno-pejsažni pothvat u barokno doba u Hrvatskoj. Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1752.-1827.) bio je najveći promotor baroknih perivojnih ideja u Hrvatskoj krajem 18. stoljeća. Dobro je poznao europske prilike u pejsažnoj arhitekturi i u Hrvatsku je donio tadašnju europsku perivojnu misao gradeći perivoje u kojima se čita barokna i klasicistička kompozicija dopunjena pejsažnim idejama, koje su se već prenijele iz Engleske na europsko tlo. Njegovom osobitom zaslugom Hrvatska je ušla u krug europskih zemalja rane perivojne kulture prosvjetiteljskoga doba.³

PERIVOJNA KULTURA HRVATSKIH DVORACA

Iako tradiciju hrvatskih dvoraca možemo pratiti od antičkoga rimskoga doba (rimske *vilae rusticae*) povijest hrvatskih dvoraca bilježimo od srednjega vijeka – od utvrđenih plemićkih gradova (burgova), preko renesansnih kaštela i renesansnih ladanjskih ljetnikovaca do dvoraca sjeverne Hrvatske (od ranobaroknoga doba do početka 20. stoljeća). Hrvatska je zemlja 1000 dvoraca.⁴ Iako su ti dvorci nastajali pod europskim utjecajem oni su uvijek bili prilagođavani ambijentu, prostornim i financijskim mogućnostima, društveno-političkim prilikama, kao i graditeljskoj tradiciji. Sve je to dalo hrvatskim dvorcima samosvojnost i prepoznatljivost. Dugi ratovi s Turcima i preuizimanje uloge predziđa kršćanstva Hrvatsku je prisililo na pragmatičnost, štedljivost i skromnost u izgradnji dvoraca, ali umjetnička i kreativna graditeljska interpretacija europskih uzora nikad nije izostala. Zato su dvorci kontinentalne Hrvatske u funkcionalnom smislu bliski venecijanskoj vili-dvorcu tipa *casa di campagna*, a ne ladanjskoj vili okolice Firence ili Rima. Hrvatski su dvorci, osim rijetkih iznimaka malobrojnih lovačkih dvoraca, uvijek bili istodobno mjesta proizvodnje i upravljanja posjedom, ali i mjesta povremenog boravka (ladanja).

Vlasnici dvoraca donosili su iz Beča i Budimpešte ideje i arhitekta, a graditelje i vrtlare pronalazili su širom prostrane Austrijske Monarhije. Na taj je način i Hrvatska bila umrežena u

globalizacijski europski proces, posebice u okvirima Austrijske Monarhije. U duhu europskih onodobnih trendova arhitekture dvoraca, ali i na podlozi srednjovjekovne i renesansne hrvatske graditeljske tradicije, ostvarena su prepoznatljiva ostvarenja hrvatskih dvoraca i perivoja. Među njima su srednjovjekovno-renesansni utvrđeni dvorac Veliki Tabor kojemu je prostrani okolni slikovit krajolik velik perivoj; ranobarokni lovački dvorac Prinza Eugena Savojskoga u Bilju (prvi je dvorac u istočnoj Hrvatskoj nakon stoljeća i pol turske vlasti) kojemu je cijeli Kopački Rit u ulozi prirodnoga perivoja; autohton i dojmljiv barokni sklop srednjovjekovnoga i baroknoga dvorca i gospodarskih zgrada grofova Prandau u Valpovu s velikim pejzažnim perivojem i baroknim zvjezdastim lovačkim parkom (zvjerinjakom); ili dvorac Trakošćan kojemu romantičarski ugođaj daje puno više umjetno stvoreno jezero i perivojno-pejzažni ambijent nego romantičarska arhitektura samoga dvorca. Kod tih, kao i kod mnogih drugih hrvatskih dvoraca, iskazano je svo umijeće i kreativnost u isprepletanju europske tradicije i lokalnih autohtonih uvjeta stvorivši izvorna djela hrvatske kulture dvoraca.

JAVNI PERIVOJI HRVATSKIH GRADOVA U OZRAČJU EUROPSKOGA GRADOGGRADITELJSTVA 19. STOLJEĆA

Javni gradski perivoji u hrvatskim gradovima u cijelosti prate razvoj u europskim zemljama. U Hrvatskoj se podižu od kraja 18. stoljeća, a tradicija javnih perivoja nastavlja se duboko u 20. stoljeće. Europske ideje pejzažnog oblikovanja i uređenja javnih gradskih perivoja uvijek su rano bile prihvaćene i primijenjene u većim hrvatskim gradovima. Pri tom su se europske ideje prilagođavale lokalnim uvjetima, posebice financijskim mogućnostima. Građanska svijest i sklonost prema gradskim perivojima bili su golemi. Ideje o osnivanju javnih perivoja ravnopravne su i samo s malim vremenskim pomakom u odnosu na najistaknutije europske gradove, ali realizacije su u Hrvatskoj bile spore, neki perivoji nisu nikad bili dovršeni, a mnogi su počeli zaostajati zbog nedovoljnog održavanja i nedostatnog financiranja.

Javni perivoji europske prepoznatljivosti ponajprije jesu: Maksimir kao primjer gradskoga perivoja, Lenucijeva (perivojna) potkova u Zagrebu kao primjer niza perivojnih trgova (urbanističko-perivojnih cjelina), Lipik kao primjer lječilišnih perivoja, te Opatija kao primjer klimatskoga lječilišnoga mjesta na Jadranu i Mediteranu. Ti i mnogi drugi hrvatski perivoji bili su kreativni i gradotvorni, ali i pokretači urbane preobrazbe kraja 19. i početka 20. stoljeća. Hrvatska je tada bila u vrhu europskoga perivojnog stvaralaštva.

3. DUBROVAČKI RENESANSNI PERIVOJI LJETNIKOVACA

Renesansni perivoji ljetnikovaca na širem dubrovačkom području ocjenjujemo posebnom tipološkom inačicom renesansne perivojne arhitekture nastale na tlu Italije. Osim općih renesansnih obilježja u dubrovačkim se perivojima isprepleću srednjovjekovno naslijeđe dubrovačkih samostanskih vrtova, tradicija ladanja, vinogradarstva i poljodjelstva te kasnosrednjovjekovna dubrovačka tradicija urbanističkoga planiranja i gradogradnje.

Utjecaji s druge (talijanske) strane Jadranskoga mora, kao i cijeloga Mediterana, vidljivi su u dubrovačkim perivojima. Dubrovački su ljetnikovci sličniji ranorenesansnim vilama okolice Rima iz kraja 15. stoljeća, poznate pod imenom *casali* ili *vigne*. Vile i posjedi iz 16. stoljeća duž kanala Brenta između Venecije i Padove nisu mogli biti neprimijećeni i proći bez odgovarajuće dubrovačke interpretacije ladanjske arhitekture. Jak je bio utjecaj južne Italije – normanske i arapske vrtne tradicije (11.-15. st.) i perivojnoga stvaralaštva Napulja (15.-16. st.), te posebice majstora kamenorezaca i hidrotehničara s juga Italije koji su u Dubrovniku podizali fontane i gradili vodovodnu infrastrukturu.

Raznoliki i multikulturalni utjecaji isprepleteni s tradicijom i autohtonim prilikama stvorili su i poseban tip renesansne perivojne arhitekture na području Dubrovnika i južne Dalmacije. Kao što se Francuski renesansni perivoj razvio iz talijanskoga, a zatim postigao svoju autohtonost, tako

se i Dubrovački renesansni perivoj razvio kao posebna tipološka varijanta. Kod dubrovačkih perivoja prepoznajemo zajednička, ali i posebna obilježja u odnosu na talijanske perivoje.

Talijanski i dubrovački renesansni perivoji pokazuju sličnosti u pogledu istodobnoga pojavljivanja u ranorenesansno doba 15. stoljeća, nedjeljivosti kuće (vile, ljetnikovca) i perivoja, perivojnih terasa, ekstrovertiranosti perivoja (posuđenoga krajolika), odnosa perivoja i okolnoga ambijenta, društvenog i kulturnog života u perivoju.

Postoje i znatne razlike između talijanskoga i dubrovačkoga perivoja. Talijanski perivoji visoke renesanse (16. st.) dva do deset puta su veći od dubrovačkih (koji su razmjerno maleni – samo pola do jednoga hektara). Talijanski su perivoji jednoosne tlocrtne kompozicije, reprezentativni, bogati vrtnim parternim uresima, topiarijima, skulpturama, raznolikim senzacijama i vodenim atrakcijama (vodenim lancima, vodoskocima, fontanama, vodenim ogledalima). Svega toga u dubrovačkim perivojima nema ili nalazimo na decentan način.

Što čini dubrovački renesansni perivoj drukčijim od talijanskoga? U dubrovačkim se perivojima osjeća more. Smješteni su na obali ili podalje od nje, ali more je uvijek kao posuđeni krajolik prisutno u pogledima iz perivoja i perivojnih terasa. Kod perivoja na obali more ulazi u perivoj i dolazi do zgrade u obliku kanala i vodenih ogledala (bazena). Premda je kamen korišten i u talijanskim perivojima u dubrovačkim je njegova koncentracija u odnosu na površinu perivoja tolika da se s pravom može govoriti da se u dubrovačkim perivojima više gradi negoli se sadi. Upravo zahvaljujući trajnosti kamena dubrovački su perivoji ipak sačuvani, usprkos degradacijama i neodržavanju. Jedna ili nekoliko odrina (pergola, brajda) vinove loze, prepoznatljiva po kamenim monolitnim stupovima položenim na niskom kamenom zidiću, prepoznatljiv je motiv dubrovačkoga perivoja. Slične su odrine korištene u ranorenesansnim talijanskim perivojima. Za razliku od talijanskoga perivoja koji je monokromni dubrovački je perivoj polikromni, što je normansko-arapski utjecaj. Poput francuskoga renesansnoga perivoja dubrovački je perivoj istodobno namijenjen ladanju i odmoru, ali je i koristan (uzgoj voća, vinove loze, cvijeća, povrća) za razliku od talijanskoga koji je isključivo reprezentativan. Natpisi u perivojima uklesani u kamen posebnost su dubrovačkih perivoja (možda ih je donio Marko Polo iz Kine), koji će se u europskim perivojima koristiti tek u doba romantizma (19. st.).⁵

Trsteno, osim što je najveći on je i jedini dubrovački perivoj jednoosne tlorisne kompozicije, što je inače uobičajeno pravilo talijanskih renesansnih perivoja. U Italiji se jednoosna kompozicija kuće i vrta prvi puta pojavila oko 1460. godine kod palače Piccolomini u Pienzi. U Trstenu je jednoosna kompozicija bila ostvarena već 1494. Te iste godine Francuzi tek započinju slijediti talijanske modele i prvi perivoj jednoosne kompozicije u Francuskoj nastaje tek oko 1500. kod dvorca Gaillon, dakle nakon Trstenoga. Perivoj u Trstenu je ne samo najveći ladanjski perivoj dubrovačke renesanse nego je i jedan od najstarijih perivoja na Jadranu u kojemu se odčitava pet stoljeća star kontinuitet s isprepletanjem gotičko-renesansnih, renesansno-baroknih, historicističkih i romantičarskih tragova mediteranskoga perivojnog umijeća.

4. PERIVOJ MAKSIMIR

Zagrebački Maksimir najveći je i najvrjedniji javni gradski perivoj u Hrvatskoj. Njegove vrijednosti nadilaze nacionalne okvire. Značajan je u kontekstu srednjoeuropske i općenito europske perivojne umjetnosti. Tri su osobite vrijednosti Maksimira: rano pojavljivanje, veličina i umjetnička vrijednost.

Maksimir se kao javni gradski perivoj pojavljuje još krajem 18. stoljeća što je i za europske prilike jako rano. Do 1787. godine, kada je započelo uređenje Maksimira u doba biskupa Vrhovca, rijetki su bili javni gradski perivoji pa se Maksimir može smatrati jednim od prvih javnih perivoja u Europi. Budući da su se u to doba podizali samo javnosti nedostupni perivoji uz plemićke dvorce ili kraljevske rezidencije, ideja o perivoju namijenjenom građanima bila je tada vrlo napredna. Ideja uređenja Maksimira nastaje pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja bliskih

biskupu Vrhovcu, ali i po uzoru na bečki *Prater* i *Augarten* koji se otvaraju za građane, kao i na druga tada još rijetka javna šetališta. Godina 1787. zabilježena je u Vrhovčevu dnevniku kao početak uređenja Maksimira. Te iste godine u Pragu se uređuje perivoj *Kanálka*, u Krakowu se perivoj palače *Lobzów* pretvara u javni sveučilišni perivoj, a u Grazu se počinje uređivati šetalište *Dammallee*. Prije zagrebačkoga Maksimira otvoreni su, primjerice, perivoji *Monceau* u Parizu (1773.), *Augarten* u Bratislavi (1775.-1776.) i *Augarten Luzánky* u Brnu (1786.). Prvi projekt za poznati *Englischer Garten* u Münchenu počeo se raditi dvije godine nakon početka Maksimira, a Sckellov projekt po kojemu je perivoj izveden napravljen je dvanaest godina nakon početka radova na uređenju kasnobaroknoga Maksimira. Mnogi poznati europski gradski perivoji nastaju kasnije ili čak znatno kasnije od Maksimira.⁶

U barokno doba kada je začet, ali i u romantičarsko doba kada je dovršen (otvoren je javnosti 1847. u doba biskupa Haulika), Maksimir je zauzimao površinu od oko 400 hektara. To je za tadašnji malen Zagreb jako velika površina jer je Zagreb tek sredinom 19. stoljeća imao oko 15.000 stanovnika. Puno veći europski gradovi nisu imali tako velik javni gradski perivoj. Primjerice londonski Regent's Park zauzima površinu od 190 hektara (upola je manji od Maksimira), a Maksimir je upola manji od Bois de Boulogne u Parizu, kojega se po veličini u prvoj polovici 19. stoljeća uopće ne može uspoređivati sa Zagrebom jer su Pariz i London tada bili milijunski gradovi.

Iako je Maksimir započet krajem 18. stoljeća umjetničko-pejsažni izgled Maksimira uobličena je 1840-ih godina. Njegov pejsažno-romantičarski koncept svrstava Maksimir u vrijedna europska umjetnička ostvarenja, što potvrđuju ugledni umjetnici koji su na Haulikov poziv došli u Zagreb.⁷

Vrhovčeva prosvjetiteljska misao i Haulikov osjećaj za perivojnu arhitekturu doveli su zagrebački Maksimir po povijesnom značenju u sam vrh povijesne perivojne arhitekture u Europi.⁸

5. PERIVOJI HRVATSKIH DVORACA

U sjevernoj Hrvatskoj još uvijek se nalazi 200-injak dvoraca. Polovica je u lošem stanju, a trećina je bez namjene. Perivoji dvoraca također su u vrlo lošem stanju. Među perivojima hrvatskih dvoraca posebno su vrijedna tri perivoja – pejsažni perivoj Opeka pokraj Varaždina, Valpovački pejsažni perivoj i njegova barokna perivojna šuma (zvjerinjak), te romantičarski perivoj Trakošćan. Dok su primjeri Opeke i Valpova od nacionalne važnosti, Trakošćan posjeduje europsku prepoznatljivost.

Trakošćan pripada srednjoeuropskoj tradiciji arhitekture i pejsažne arhitekture sredine 19. stoljeća.⁹ Ono što je romantičarski Neuschwanstein za Bavarsku (Njemačku) to je Trakošćan za Hrvatsku. Svojim izgledom i perivojno-šumskim okruženjem svojevrsna je metafora romantizma i primjer romantičnog shvaćanja srednjoeuropske ladanjske arhitekture sredine 19. stoljeća. Obnova Trakošćana i uređenje perivoja odvija se u romantičnom europskom ozračju kada se slavila prošlost i suživot s prirodom. Trakošćanski ambijent slijedi njemačku romantičnu tradiciju crnogoričnih šumskih krajolika doline Rajne, koji su toliko nadahnjivali skladatelja Otta Wagnera i bavarskoga kralja Ludwiga II. čiji se dvorac Neuschwanstein u literaturi uvijek smatra oličenjem romantičnog dvorca i romantičnog pejsaža.

Obnova dvorca Trakošćan, koja je bila prvi restauratorski zahvat u Hrvatskoj, započela je 1844. godine. Velike arhitektonske zahvate u neogotičkom stilu vodio je austrijski arhitekt i graditelj Michael Sebastian Riedl. Najvjerojatniji uzor za romantičnu obnovu Trakošćana bio je carski i kraljevski ljetni dvorac Laxenburg južno od Beča, gdje su se 1830-ih godina pod vodstvom Riedla izvodili veliki građevni i perivojni zahvati u duhu romantizma.¹⁰

Romantično-historicistička obnova kasnosrednjovjekovnoga dvorca Trakošćan nastaje istodobno s prvim austrijskim i njemačkim sličnim primjerima. Tako se od 1838. do 1867. odvija romantična obnova i dogradnja dvorca Wartburg pokraj Eisenacha u Njemačkoj (zapadno od Erfurta) prema projektu Huga von Rittgena; od 1840. do 1842. izvodi se romantična obnova dvorca Stolzenfels u Prusiji (Njemačka); od 1849. do 1853. obnavlja se dvorac Marienburg u Njemačkoj. Dva najpoznatija romantična dvorca u Srednjoj Europi - Miramare pokraj Trsta (Italija) Maksimilijana Habsburškog te dvorac Neuschwanstein bavarskoga kralja Ludwiga II. (Njemačka) – nastaju kasnije od Trakošćana. Za razliku od ova dva zadnja primjera potpuno novih dvoraca, danas starih otprilike 150 godina, Trakošćan u sebi krije graditeljske slojeve i prošlost od najmanje 700 godina.

6. JAVNI GRADSKI PERIVOJI HRVATSKIH GRADOVA

Na baroknoj, bidermajerskoj i romantičarskoj tradiciji pejzažnog oblikovanja u Hrvatskoj, a pod utjecajem perivojne kulture u Austrijskoj Monarhiji i zapadnoj Europi, nastaju brojni javni perivoji u hrvatskim gradovima i mjestima. Nije bilo grada ili većega mjesta u kojemu nije tijekom 19. ili početkom 20. stoljeća nastao barem jedan javni perivoj ili šetalište. Time se iskazivala potreba za javnim prostorima u gradu, koji će biti dostupni svim slojevima građanstva, te želja za oblikovanjem i uljepšavanjem gradova i mjesta. Bilo je to doba kada se posebice njegovao princip nedjeljivosti urbanizma, arhitekture i pejzažne arhitekture.

Prvi javni perivoji nastaju u Londonu i Parizu još u 17. stoljeću, ali na način da su se privatni kraljevski perivoji otvarali javnosti – primjerice: Hyde park, Kensington Gardens ili St. James Park u Londonu ili Jardin de Tuileries i Champs-Élysées u Parizu. Kraljevski (lovački) park Prater i Augarten u Beču otvoreni su javnosti u drugoj polovici 18. stoljeća. Od kraja 17. i u 18. stoljeću u Parizu i Londonu uređuju se prvi javni prostori za šetnje, zabavu i spektakle - najpoznatiji: Vauxhall u Londonu i Tivoli u Parizu.

Kao novoosnovani perivoji namijenjeni puku poznati su primjerice u Nancyju (1766.) i Parizu (Monceau 1773.). Zatim slijede brojni javni perivoji u europskim gradovima, primjerice: Englischer Garten u Münchenu (prvi projekt 1789., izvedba 1799.), Regent's Park u Londonu (1811.), Városliget u Budimpešti (1813.-1820.), Volksgarten u Beču (1817.-1823.), Victoria Park u Londonu (1840.), Stadtpark u Beču (1860.), Parc des Buttes-Chaumont u Parizu (1863.), Sefton Park u Liverpoolu (1866.) itd.

Svi su ti perivoji imali gradotvorno značenje (grade grad i pridonose uobličanju prepoznatljive slike grada), javni su (namijenjeni su svim građanima i svima su dostupni), brojni su (nije bilo grada koji nije imao po nekoliko javnih perivoja) i vrsno su oblikovani (kao takvi danas predstavljaju vrijedno kulturno-povijesno naslijeđe).

Prvi javni perivoji javljaju se u hrvatskim gradovima već sredinom 18. stoljeća – istodobno kada i u europskim gradovima. Najveći broj ih nastaje tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Tada nije bilo grada ili većeg mjesta u kojemu nije nastao bar jedan javni perivoj ili šetalište. Pojavila se potreba za stvaranjem javnih prostora dostupnih svim slojevima građanstva, ali i želja za oblikovanjem i uljepšanjem gradova. Pokretači osnivanja perivoja i šetališta u hrvatskim gradovima bili su biskupi, banovi, vojni zapovjednici gradova, gradonačelnici, ugledni građani koji su osnivali društva za poljepšanje gradova. Zahvaljujući tomu u Hrvatskoj su nastali perivoji često prije negoli u mnogim drugim europskim gradovima i mnogo bogatijim sredinama, a postali su nedjeljiv dio slike grada i njegove prepoznatljivosti. Tako se u Osijeku oko 1750. godine počeo uređivati Gradski vrt, a 1787. Maksimir u Zagrebu.¹¹

Kada usporedimo vrijeme nastanka pojedinih perivoja i šetališta u Hrvatskoj i u ostalim europskim zemljama uočit ćemo da su nove ideje kod nas uvijek nalazile plodno tlo. Pojedinci su promicali napredne europske ideje, posebice ideje o javnim perivojima. Ideje o podizanju i uređenju javnih perivoja u hrvatskim gradovima rađale su se istodobno, ili tek s neznatnim

zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Nakon početne ideje i prvotne izvedbe često se posustajalo jer je trebalo mukotrpno i svakodnevno iz godine u godinu održavati perivoje te za to odvajati znatan novac, kojega je rijetko kada bilo dovoljno.

Posebice vrijednom javnom povijesnom perivojnom arhitekturom u Hrvatskoj smatramo perivojne prostore na gradskim fortifikacijama, slijed perivojnih trgova poznat pod imenom Perivojna potkova u Zagrebu i lječilišni perivoji.

PERIVOJI NA GRADSKIM UTVRĐENJIMA

Prve preobrazbe gradskih utvrđenja i njihova pretvorba u perivoje i šetališta u europskim gradovima započinju krajem 18. stoljeća, a učestalo se to zbiva tijekom 19. stoljeća. U Hrvatskoj prvi perivoji na mjestu fortifikacijskih građevina nastaju na prijelomu 18. i 19. stoljeća. U Osijeku se podiže Pukovnijski perivoj (danas Perivoj kralja Tomislava) na zapadnom glacisu Tvrđe, baroknoga vojno-civilnog grada. Sastojao se od tri dijela: *Officiersgarten* (severni dio današnjega perivoja), *Garnisonsgarten* (južni dio) i *Spitalsgarten* (zapadni dio današnjega perivoja). U Varaždinu nastaje 1799. godine zabavni perivoj Prater na zapadnom grabištu srednjovjekovno-renesansne gradske jezgre, što je najstariji primjer perivoja kod nas na starim gradskim utvrđenjima. General Marmont, u doba Napoleonovih Ilirskih provincija, podiže perivoj u Splitu 1807.-1811. na mjestu porušenoga gradskoga kaštela na zapadu srednjovjekovnoga grada, a 1808. ruši zid s nasipom između tvrđava Cornaro i Contarini kako bi se priredio prostor za budući gradski perivoj (danas poznat pod imenom Đardin ili Strossmayerov perivoj).

Godine 1799., kada je uređen Prater u Varaždinu, Friedrich Ludwig von Sckell radi projekt za *Englischer Garten* u Münchenu. Godinu dana ranije počinje se uređivati Margaretin otok u Budimpešti. U posljednjem desetljeću 18. stoljeća pretvara se dotadašnje lovište grofa Waldsteina u Leitomischlu u javni perivoj *Vrátnicka Nedosinsky* (po uzoru na bečki *Prater*), a u Krakowu se 1796. podiže zabavni perivoj *Krzyzanowski*. Početkom 19. stoljeća najznačajniji perivojni zahvat u Europi jest izvedba *Regent's Parka* u Londonu 1811. godine prema projektu arhitekta Johna Nasha. Među srednjoeuropskim perivojima najznačajniji je *Városliget* u Budimpešti iz 1813. godine, koji je projektirao Heinrich Nebbien iz Lübecka. Još prije *Regent's Parka* podiže se klasicistički Marmontov perivoj u Splitu (1807.-1811.), kao i Generalski vrt u Osijeku (1809.), no oba su uništena nakon nekoliko desetljeća postojanja.

LENUCIJEVA PERIVOJNA POTKOVA U ZAGREBU

Perivojni okvir iz druge polovice 19. stoljeća u Zagrebu – poznat pod imenom *Lenucijeva potkova*) usporediv je sa sličnim rješenjima srednjoeuropskih gradova gdje su nastajali pejzažni potezi na mjestima srednjovjekovno-renesansnih utvrđenja, npr. u Beču, Pragu, Brnu, Krakowu, Sofiji, Rigi i drugim gradovima. Perivojni trgovi Lenucijeve potkove nisu nastali na mjestu nekadašnjih fortifikacija kao kod većine srednjoeuropskih gradova, primjerice u Beču ili Brnu. Za razliku od bečkoga Ringa (Ringstrasse), javne zgrade Lenucijeve potkove većinom su smještene u sredini trgova (npr. kazalište, sveučilišna knjižnica, umjetnički paviljon i dr.).¹²

Lenucijeva perivojna potkova nije nastala odjednom na temelju početne ideje nego se zamisao postupno stvarala. Dok je rješenje bečkoga Ringa traženo na javnom međunarodnom natječaju (1859., odabrano je rješenje bečkog arhitekta Ludwiga Förstera), jednako kao i za Andrassy ut u Budimpešti - za zagrebačku Lenucijevu potkovu nikada nije bio raspisan natječaj. Prvi perivojni trg Zrinjevac nastao je 1869. godine, a cjelovita zamisao urisana je prvi puta u urbanistički plan Zagreba 1887. godine. Iako slijed perivojnih trgova nije autorsko djelo Milana Lenucija ipak je on zaslužan za njeno oživotvorenje jer je kao glavni gradski inženjer-urbanist bdio nad prostorom namijenjenom javnoj perivojnoj namjeni. Tijekom četiri desetljeća (1873.-1914.) podignuto je sedam perivojnih trgova i botanički vrt, tlocrtno smješteni u tkivu grada u obliku slova U ili u obliku potkove.

Najveća je vrijednost perivojne potkove u tome što je dao neponovljiv urbanistički identitet Zagrebu druge polovice 19. stoljeća – identitet prepoznatljiv u europskim mjerilima. Brojni su slični primjeri u Europi velikih poteza javnih perivoja, perivojnih trgova i šetališta – ali oni najčešće nastaju na mjestu srednjovjekovno-renesansno-baroknih utvrđenja koja se u 19. stoljeću ruše i na njihovu mjestu uređuju se javni perivojni prostori. Zagrebačka potkova nastaje na dotada neizgrađenim prostorima u gradu kao izraz urbanističke zamisli koja nije bila u interesu privatnog kapitala i profita, nego u interesu svih građana i ljepote grada. Zagrebačka je perivojna potkova najreprezentativniji primjer urbanističkoga planiranja Hrvatske u 19. stoljeću. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilo je zlatno doba perivoja u Hrvatskoj. Postojala je tada svijest gradskih vlasti i građana da su perivoji neizostavan dio grada te da nije moguće graditi grad bez perivoja. Zato su svi, upravo svi gradovi – i veliki i mali – podizali za svoje prilike razmjerno velike javne perivojne prostore – perivoje, šetališta, perivojne trgove, botaničke vrtove, perivojne šume i gajeve.

U Krakowu (Poljska) se oblikuje Ring (perivojni okvir) na mjestu gradskih fortifikacija još 1820-ih godina. U Rigi je 1817. godine glacis pretvoren u 150 metara širok perivoj, 1856. ruše se zidine, a 1857. urbanistički plan izrađuju arhitekti Daniel Felsko i Otto Dietze. Plan Ludwiga Förstera za Ring u Brnu (slijed perivoja na baroknim utvrđenjima i glacisima) iz 1860. bit će, uz manje izmjene, ostvaren do 1916. godine. Rasprave o urbanističkom razvoju Praga počinju 1873., nakon što je Josef Schulz izradio plan grada. Tada dolazi do brže izgradnje na mjestu starih gradskih utvrđenja. Urbanistička preobrazba središta Sofije na mjestu utvrđenja i glacisa traje od 1878., kada je češki arhitekt Adolf Václav Kolař napravio plan grada, do 1903. godine.¹³

LJEČILIŠNI PERIVOJI

Uz izvore termalne vode počinju se u 18. stoljeću spontano, a u 19. stoljeću organizirano i planirano uređivati lječilišta u sjevernoj Hrvatskoj. Početke uređenja lječilišnih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj označava izgradnja Stubičkih Toplica, kojih je vlasnik bio zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Prve kupališne zgrade (glavna zgrada, Maksimilijanova i Dijanina kupelj) započinju se graditi 1811. godine. Klasicistički lječilišni sklop, kojega je projektirao Christian Heinrich Vesterburg, dovršen je već 1814. godine. Stubičke Toplice bile su prvo termalno kupalište u Hrvatskoj i postale su uzor za mnoge slične graditeljsko-perivojne zahvate u Hrvatskom zagorju pa i cijeloj sjevernoj Hrvatskoj.

Početak uređenja perivoja u Stubičkim Toplicama ide u red ranih primjera lječilišta i lječilišnih perivoja u srednjoj Europi. Stubičke Toplice uređuju se 1811.-1814. godine, gotovo istodobno s Regent's Parkom u Londonu. Do tada nije postojalo mnogo lječilišta u Europi. U Habsburškoj Monarhiji poznata stara lječilišta bila su Karlovy Vary (Karlsbad), čiji se perivoj započeo uređivati već 1728. godine, te Baden pokraj Beča čiji je perivoj uređen 1758., a onda je proširen u rokoko stilu istodobno s uređenjem Vrhovčeva Maksimira 1792. godine. Nakon završetka Stubičkih Toplica, tek se započinju uređivati brojna lječilišta u Habsburškoj Monarhiji, a nerijetko su ona dovršena znatno kasnije. Osobito njihovi perivoji dobivaju smišljeni izgled tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Tako se 1819. započinje uređivati lječilište u Rogaškoj Slatini, perivoj se uređuje tek sredinom 19. stoljeća (1844.-1859.). Čuveni Bad Ischl u Austriji, poznat kao carsko i kraljevsko lječilišno mjesto, počinje se uređivati 1822., a perivoj se započinje podizati 1838. godine.

7. ZAKLJUČAK

Perivoji su živi organizmi – rastu i mijenjaju se, stare, i umiru. Nisu to više isti prostori koji su bili prije jednog, pa i dva stoljeća. Ima li smisla stare perivoje doživljavati samo kao arhaične i romantične tvorevine čovjekove kreacije i prirode koje su preživjele nekoliko stoljeća? Istraživati kulturno naslijeđe - poglavito ono perivojno – znatno je više od povijesnog razvoja i kronike zbivanja. Zanima nas vrjednovanje starih perivoja, usporedba s drugim europskim i

domaćim primjerima, njihova samosvojnost i posebnost za stvaranje slike grada u kojem nastaju, te njihova prepoznatljivost i neponovljivost. Vrijedno je utvrditi trajne principe i kriterije koji su doveli do oblikovanja i izvedbe, ali i do održanja tih perivoja.

Zašto su hrvatski gradovi mogli prije jednog ili dva stoljeća podizati brojne perivoje i šetališta, perivojne trgove, gradske šume i gajeve, a danas ti isti gradovi često zanemaruju javnu perivojnu arhitekturu i rijetko podižu nove gradotvorne perivoje. Ne samo da su ti nekadašnji perivoji bili brojni već su bili i kreativni i gradotvorni, te pokretači urbane preobrazbe. Slijedili su tada suvremene trendove, čak su često nastajali ubrzo nakon pojavljivanja prvih primjera u europskim metropolama – Parizu, Londonu ili Beču. Tada smo bili u vrhu europskoga perivojnog stvaralaštva – ne samo na razini ideje nego i izvedbe.

Razloge podizanja gradskih perivoja treba tražiti u visokoj svijesti i kulturološkom odnosu prema gradu i javnim gradskim prostorima. Nekoć su degradirane i neuređene prostore u gradu pretvarali u javne perivoje i šetališta, pa se tako tijekom niza godina gradio sustav javnih prostora u gradu. Danas se rijetko stvaraju novi gradski perivoji, a oni povijesni i odavno uobličeni smanjuju se ili degradiraju zbog nove izgradnje.

Nedovoljno uspoređujemo hrvatske perivoje s onima u susjedstvu ili u drugim europskim zemljama. Upravo nam takva istraživanja i usporedbe potvrđuju autohtone perivojne i gradotvorne vrijednosti u europskom kontekstu. Devetnaesto stoljeće najviše je učinilo za javne gradske prostore, među kojima su upravo gradski perivoji i šetališta imali posebno značajno mjesto. Odnos prema gradu i javnom prostoru u gradu postaje ponovno na početku 21. stoljeća za Hrvatsku od posebnoga značenja jer kao da smo zaboravili da grad nije samo skup privatnih parcela na kojima svatko može graditi kako i koliko želi. Upravo nas javni perivoji 19. i početka 20. stoljeća vraćaju na itinerare kulturološkog shvaćanja gradskoga prostora, brige za javni prostor u gradu i skladni odnos između javnog i privatnog interesa. Svi primjeri starih perivoja u hrvatskim gradovima pokazuju da smo taj sklad nekoć postigli, ali je on nestao i trebamo ga ponovno stvarati. No, moramo očuvati ono što je još ostalo od tih nekadašnjih javnih gradskih perivoja - ne samo zbog očuvanja perivoja kao povijesnoga naslijeđa nego i kao polazišta za suvremena promišljanja i oblikovanja novih, pa i kreativnu interpretaciju i prihvatljivu obnovu starih perivoja.

8. BILJEŠKE

1 Istraživanje hrvatskoga perivojnoga naslijeđa već se godinama provodi na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u sklopu znanstvenoistraživačkih projekata pod vođenjem prof.dr.sc. Mladena Obada Šćitarocija. U tijeku je projekt „Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture“ u sklopu kojega je posljednjih godina obranjeno nekoliko doktorskih disertacija, objavljeno nekoliko knjiga i brojni članci u uglednim časopisima. Hrvatsko perivojno naslijeđe istraživano je i u sklopu dva međunarodna istraživačka projekta: *Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen k.u.k. Monarchie* /Gradski perivoji bivše Austrijske Monarhije (1996.-1998.) i *Villas, stately homes and castles – compatible use, valorisation and creative management* (2003.-2006.). Podrobnije: www.scitaroci.hr

2 Objavljeni radovi o hrvatskim perivojima u inozemstvu (izbor):
Obad Šćitaroci, M. (1996.) *The Renaissance gardens of the Dubrovnik area, Croatia*, u: Garden History; Obad Šćitaroci, M. (1994.) *Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb, Croatia*, u: Journal od Garden History; OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2000.) *Slawoniens Schlösser – von Zagreb bis Vukovar*, Graz-Stuttgart: Leopold Stocker Verlag; Obad Šćitaroci, M. (2006.) *Maksimir Park*, u: Oxford companion to the garden; Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2001.) *Maksimir – Zagreb, Croatia*, Encyclopedia of gardens – history and design i dr.

3 Maksimilijan Vrhovac dobro je poznao teoriju i izvedbe tadašnje perivojne umjetnosti. U biskupovoj knjižnici nalazile su se najvažnije knjige iz područja perivojne teorije na kraju 18. st., primjerice Sulzerova *Teorija lijepih umjetnosti*, Hirschfeldova *Teorija vrtne umjetnosti* ili Schwerdlingova knjiga o pejzažnim scenama i prirodnim ljepotama. Ne samo da je biskup Vrhovac dobro poznao suvremenu literaturu i teoriju nego je i sam imao posebnu sklonost prema perivojnoj arhitekturi, što mu je i omogućilo ostvariti vrhunska i za hrvatsku perivojnu umjetnost veoma značajna djela. Važno je što su ta djela ostvarena vrlo rano pa se svrstavaju u red ranih europskih primjera pojedinih tipova perivoja, ponajprije javnih gradskih perivoja (Maksimir), lječilišnih perivoja (Stubičke Toplice) i perivoja dvoraca (Golubovec u Donjoj Stubici).

4 Kada bismo na listu građevina tipa dvoraca uvrstili i kurije (postojeće i nestale) tada bismo mogli govoriti o 300-injak dvoraca i kurija na području sjeverne Hrvatske. Pribrojimo li tom broju 300-injak dubrovačkih ljetnikovaca i oko 700 burgova, koje navodi Gjuro Szabo 1920. godine u knjizi *Sredovječni gradovi Hrvatske i Slavonije*, dolazimo do otprilike 1300 građevina tipa dvoraca, utvrđenih dvoraca i ladanjskih vila/ljetnikovaca. Mnogima se zameo trag, ali 1000 hrvatskih dvoraca jest realnost, koje Hrvatska ne prepoznaje kao vrijedno naslijeđe s jakim gospodarskim i turističkim mogućnostima za razvoj lokalnih sredina u kojima se nalaze, ali i Hrvatske u cjelini.

5 Obad Šćitaroci, M. (1996.) *The Renaissance gardens of the Dubrovnik area, Croatia*, Garden History, vol. 24, br. 2, str. 184-200.

6 U pogledu vremena nastanka Maksimir je moguće uspoređivati s *Englischer Garten* u Münchenu (završni projekt Friedrich Ludwig von Sckell, 1799.), s londonskim *Regent's Park* (1811.) prema projektu Johna Nasha, s pejzažnim preoblikovanjem Bulonjske šume u Parizu (projekt Varé-a i Alphand-a, 1852.) ili sa *Sefton Park* u Liverpoolu (projekt Edouard-a François-a André-a, 1866.). Podrobnije u: Bojanić Obad Šćitaroci, B.; Obad Šćitaroci, M. (2004.) *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću – javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, Zagreb.

7 Autori i izvoditelji Maksimira bili su ugledni austrijski arhitekti, graditelji, umjetnici i vrtlari – Michael Sebastian Riedl, Franz Schücht, Leopold Philipp, Franjo Serafin Körbler, Joseph Käschrann, Antun Dominik Fernkorn, Anton Kothgasser i Bartolomej Felbinger.

8 Obad Šćitaroci, M. (1994.) *Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb, Croatia*, Journal od Garden History, XIV/2, str. 119-132; Obad Šćitaroci, M. (2006.) *Maksimir Park*, Oxford companion to the garden, str. 295-296; Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B. (2001.) *Maksimir – Zagreb, Croatia*, Encyclopedia of gardens – history and design, vol. 1, str. 331-332.

9 Perivoj Trakošćan izveden je na temelju nacрта/plana kojeg je izradio Franz Risy (1814.-1896.) između 1858. i 1861. godine. Obnova Trakošćana zamišljena je i ostvarena kao jedinstven i cjelovit arhitektonski i pejzažni zahvat prema zamisli austrijskih arhitekata i vrtlara.

10 Michael Sebastian Riedl (1786.-1850.), upravitelj carskih dvorova u Schönbrunnu, Hetzendorfu i Laxenburgu na poziv zagrebačkoga biskupa Jurja Haulika od 1838. do 1843. vodio je uređenje romantičnog perivoja Maksimir u Zagrebu.

11 Među rane primjere javnih perivojnih prostora u Hrvatskoj ubrajamo sljedeće: Varaždin (Prater – 1799., Gradsko šetalište – 1838.); Rijeka (Šetalište na Školjiću – 1806.), Split (Marmontov perivoj – 1807., Gradski perivoj/Đardin – 1808./1846.), Stubičke Toplice – lječilišni perivoj (1811.), Varaždinske Toplice – lječilišni perivoj (1821.), Bjelovar (Promenada Marije Valerije – 1828.), Zadar (Gradski perivoj – 1829.) i Jamnica – lječilišni perivoj (1844.).

12 Vidjeti detaljnije: Knežević, S. (1996.) *Zagrebačka zelena potkova*; Bojanić Obad Šćitaroci, B.; Obad Šćitaroci, M. (2004.) *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću*; Obad Šćitaroci, M. (2006.), *Zagreb Public gardens*, u: Oxford companion to the garden, p. 527.

13 Vidjeti detaljnije: Dora Wiebenson, 'Remarks on some 19th century Central European City Plans', *Centropa*, I/1, 2001, pp. 1-7.

9. LITERATURA (izbor)

OBAD ŠĆITAROCI, Mladen; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Bojana (1992.) *Hrvatska parkovna arhitektura – prilog vrednovanju hrvatske povijesne parkovne arhitekture u kontekstu europske vrtnje umjetnosti*, Encyclopedia moderna (Zagreb), vol. 13, br. 2(38), str. 273-279.

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1992.) *Hrvatska parkovna baština – zaštita i obnova*, Zagreb: Školska knjiga

9.1. LITERATURA O DUBROVAČKIM RENESANSNIM PERIVOJIMA

DEANOVIĆ, Ana (1978.) *Il parco Gozze (Gučetić) nella compagine dell'Alberto di Cannosa (Trsteno) – Problemi di restauro*, Rad Jazu, br. 379, str. 201-230, Zagreb

FISKOVIĆ, Cvito (1966.) *Kultura dubrovačkog ladanja*, Split

GRUJIĆ, Nada (1991.) *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb: Institut povijesti umjetnosti

GRUJIĆ, N. (2003.) *Vrijeme ladanja*, Dubrovnik: Matica hrvatska

GRUJIĆ, N. (2004.) *Les villas ragusaines, La Renaissance en Croatie*, Zagreb-Paris: Klovićevi dvori Gallery and Musée national de la Renaissance Ecoen

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1996.) *The Renaissance gardens of the Dubrovnik area, Croatia*, Garden History (The Journal of the Garden History Society, Leeds), vol. 24, br. 2, str. 184-200.

ŠIŠIĆ, Bruno (1981.) *Obnova dubrovačkog renesansnog vrta*, Split: Izdavački centar

ŠIŠIĆ, B. (1991.) *Dubrovački renesansni vrt – nastajanje i oblikovna obilježja*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU

UGRENOVIĆ, Aleksandar (1953.) *Trsteno*, Zagreb

9.2. LITERATURA O PERIVOJIMA DVORACA

MARKOVIĆ, Vladimir (1975.) *Barokni dvorci Hrvatskog zagorja*, Zagreb: Kajkavsko spravišće

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1989.) *Perivoji i dvorci Hrvatskoga zagorja*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1990.) *Perivoj uz dvorac Trakošćan – povijesno-prostorna analiza*, Hortikultura, LVII/3-4, str. 11-20

OBAD ŠĆITAROCI, Mladen (1990.) *Perivoj dvorca u Valpovu*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, br. 16, str. 76-87

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1991., 2005.) *Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1992.) *Schlösser und Gärten des Kroatischen Zagorje*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1992.) *Castles, manors and Gardens of Croatian Zagorje*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (1994.) *Perivoj Trakošćan, Kaj*, XXVII/2-3, str. 75-83

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (1998.) *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka*, Zagreb: Šćitaroci

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2000.) *Slawoniens Schlösser – von Zagreb bis Vukovar*, Graz-Stuttgart: Leopold Stocker Verlag

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2001.) *Manors and gardens in Croatia – Slavonia from Zagreb to Vukovar*, Zagreb: Šćitaroci

***(2005.) *Suvremeno korištenje i kreativno upravljanje dvorcima, kurijama i ljetnikovcima* (ur. Obad Šćitaroci, Mladen), Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb

***(2006.) *Dvorci i ljetnikovci – kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvoja* (ur. Obad Šćitaroci, Mladen), Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb

OBAD ŠĆITAROCI, M. i BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2008.) *Dvorac Golubovec u Donjoj Stubici - prostorno-konzervatorska Studija revitalizacije i obnove dvorca, perivoja, perivojne šume i vilinskih poljana*, Zagreb: Šćitaroci i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

9.3. LITERATURA O PERIVOJU MAKSIMIR

MARUŠEVSKI, Olga; JURKOVIĆ, Sonja (1992.) *Maksimir*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M. (1994.) *Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb, Croatia*, Journal od Garden History, XIV/2, str. 119-132

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2001.) *Maksimir – Zagreb, Croatia*, u: Encyclopedia of Gardens – History and Design, Chicago/London: Fitzroy Dearborn Publishers, vol. 2, str. 843-844

OBAD ŠĆITAROCI, Mladen; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2006.) *Maksimir Park*, u: Oxford companion to the garden, Oxford: Oxford University Press, str. 295-296

9.4. LITERATURA O JAVNIM GRADSKIM PERIVOJIMA

BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B.; OBAD ŠĆITAROCI, M. (2004.) *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću – javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, Zagreb: Šćitaroci i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

HAJÓS, Géza; BALUS, Wojciech; KOLŠEK, Alenka; LOIDL-REISCH, Cordula; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B.; OBAD ŠĆITAROCI, M.; SISA, József (2007.) *Stadtparks in der Österreichischen Monarchie 1765-1918 – Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive*, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag

KNEŽEVIĆ, Snješka (1996.) *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb: Školska knjiga

OBAD ŠĆITAROCI, M.; BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, B. (2006.) *Perivojna ostvarenja Biskupa Maksimilijana Vrhovca u kontekstu europskoga perivojnoga stvaralaštva kraja 18. i početka 19. stoljeća*, str. 155-170, u: Biskup Maksimilijan Vrhovac i njegovo djelo, Donja Stubica – Zagreb: Kajkaviana, zbornik radova sa znanstvenog skupa “Biskup Maksimilijan Vrhovac u svome vremenu” održanog 28. studenoga 2003. u dvorcu Stubički Golubovec u Donjoj Stubici, urednik: dr.sc. Alojz Jembrih

OBAD ŠĆITAROCI, M. (2006.) *Zagreb Public gardens*, Oxford companion to the garden, Oxford: Oxford University Press, str. 527

WIEBENSON, Dora (2001.) *Remarks on some 19th century Central European City Plans*, Centropa, I/1, str. 1-7

SAŽETAK

Zbog svoga zemljopisnoga položaja u perivojima Hrvatske spajaju se mediteransko ozračje sa srednjoeuropskom tradicijom. Nastaju vrijedni perivoji, koji dokumentirano možemo pratiti od kasnoga srednjega vijeka. Posebice vrijednim sačuvanim povijesnim perivojima u Hrvatskoj smatramo: srednjovjekovne klaustarske vrtove, renesansne perivoje dubrovačkih ljetnikovaca (15.-17. st.), barokne i pejzažne perivoje dvoraca sjeverne Hrvatske (17.-20. st.), te javne gradske perivoje u velikim i malim gradovima (od kraja 18. do početka 20. st.). Najvrjednije perivojno naslijeđe u Hrvatskoj, koje posjeduje europsku i svjetsku prepoznatljivost, jesu dubrovački renesansni perivoji ljetnikovaca i javni perivoj Maksimir u Zagrebu.

Rad ukazuje na najvrjednije perivojno naslijeđe Hrvatske čiji značaj nadilazi nacionalne okvire. Ono svojom izvornom idejom, vremenom nastanka i aktualnošću svoga doba pokazuje europsku prepoznatljivost i autohtonost. Usporedba s europskim perivojima moguća je prema vremenu nastanka, veličini (površini), umjetničko-oblikovnoj vrijednosti, te u odnosu na urbanistički koncept kojega je perivoj sastavni dio.

Premda je dubrovački perivoj (15.-16. st.) nastao u ozračju talijanske renesanse on nije kopija talijanskih perivoja, već autohtona inačica europske i mediteranske renesansne perivojne arhitekture. Dubrovački je perivoj rezultat isprepletanja talijanskih renesansnih ideja sa specifičnim povijesnim, kulturnim, socijalnim i prirodnim obilježjima svojstvenih dubrovačkom području. Tu autohtonost dubrovačkoga renesansnog perivoja možemo smatrati posebnim hrvatskim doprinosom europskoj perivojnoj umjetnosti.

Perivojno barokno stvaralaštvo nastaje u sjevernoj Hrvatskoj u 18. stoljeću. Zbog nesigurnih političkih prilika nakon Turskih ratova malo je bilo izvedenih baroknih perivoja. Usprkos tome nove europske barokno-prosvjetiteljske ideje brzo su doprle u Hrvatsku. Zagrebački Maksimir najveći je vizionarski barokni perivojno-pejzažni pothvat u Hrvatskoj, za kojega je zaslužan zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. On je u Hrvatsku donio tada suvremenu europsku perivojnu misao prije negoli je ta misao naišla na plodno tlo u drugim, znatno većim i bogatijim zemljama.

Iako tradiciju dvoraca možemo pratiti od rimskoga doba (rimske vilae rusticae) povijest hrvatskih dvoraca bilježimo od srednjega vijeka – od utvrđenih plemićkih gradova (burgova), preko renesansnih kaštela i renesansnih ladanjskih ljetnikovaca do dvoraca sjeverne Hrvatske (od 17. do početka 20. st.). Hrvatska je zemlja 1000 dvoraca. Iako su ti dvorci nastajali pod europskim utjecajem oni su uvijek bili prilagođavani ambijentu, prostornim i financijskim mogućnostima, društveno-političkim prilikama, kao i graditeljskoj tradiciji. Sve je to dalo hrvatskim dvorcima samosvojnost i prepoznatljivost. Hrvatski su dvorci, osim rijetkih iznimaka, uvijek bili istodobno mjesta proizvodnje i upravljanja posjedom, ali i mjesta povremenog boravka (ladanja).

Na baroknoj, bidermajerskoj i romantičarskoj tradiciji pejzažnog oblikovanja u Hrvatskoj, a pod utjecajem perivojne kulture u Austrijskoj Monarhiji i zapadnoj Europi, nastaju brojni javni perivoji u hrvatskim gradovima i mjestima. Bilo je to doba kada se njegovao princip nedjeljivosti urbanizma, arhitekture i pejzažne arhitekture. Europske ideje pejzažnog oblikovanja i uređenja javnih gradskih perivoja uvijek su rano bile prihvaćene i primijenjene u većim hrvatskim gradovima, posebice u Zagrebu. U Hrvatskoj se podižu od kraja 18. st., a tradicija javnih perivoja nastavlja se duboko u 20. st. Javni gradski perivoji bili su kreativni i gradotvorni, ali i pokretači urbane preobrazbe kraja 19. i početka 20. stoljeća. Hrvatska je tada bila u vrhu europskoga perivojnog stvaralaštva.

ILUSTRACIJE

1. Perivoj ljetnikovca Stjepovića Skočibuhe u Suđurđu na otoku Šipanu (snimio: M.o. Šćitaroci, 2004.)
2. Ljetnikovac i perivoj Sorkočević na Lapadu (Gružu)
3. Trsteno – završetak jednoosne kompozicije perivoja s pogledom na more i Elafitske otoke (snimio: M.o.Šćitaroci, 2007.)
4. Plan perivoja Maksimir, 1846., autor: ing. Leonard barun Zornberg (izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)
5. Lječilište i perivoj u Stubičkim Toplicama, litografija, 1814. (izvor: „Kajkaviana“, Donja Stubica)
6. Plan perivoja Trakošćan, 1861. (izvor: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, planoteka)
7. Lenucijeva perivojna potkova u Zagrebu, isječak Regulatorne osnove iz 1913. (izvor: Povijesni arhiv Zagreba)
8. Plan lječilišnog perivoja u Lipiku, kraj 19./početak 20. st. (izvor: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, planoteka)